

Петро Мацьків

Олег Мацьків

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ДОХРИСТИЯНСЬКА БОГОСЛУЖБОВА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Мацьків П., Мацьків О., 2006

У статті проаналізовано номени на позначення релігійних понять поганства, пов'язаних з богослужбою в семасіологічному та ономасіологічному аспектах, висвітлюється вплив цієї тематичної групи на формування й розвиток української літературної мови.

The names to designate liturgical religious conceptions of the heathenism through semasiologic and onomasiologic aspects are analyzed in the work. The influence of this subject group on the Ukrainian literary language is elucidated in this article.

Поганство як релігія – характерний етап онтогенезу майже всіх народів світу. Закономірні відбитки цього явища і на рівні культури, і на рівні мови. Не виняток і сучасна українська літературна мова, яка увібрала в себе сегменти культурного змісту віри наших предків.

До номенів, пов'язаних з богослужбою, належать: ідол, бовван, кумир, жертovníк, капище, требище, святилище, храм, божниця, кумирня, жертва, треба, молитва, волхв.

Семему ідол запозичено з грецької мови. Первісне значення цього слова «божок, кумир». Ідоли у наших предків існували уже в III–IV столітті н.е. І в сколотську, і черняхівську добу в Середньому Подніпров'ї споруджували кам'яні ідоли на торгових дорогах, священних місцях і на пагорбах [1, с. 122–125]. Їх виготовляли з дерева та металу. Ідол для поганина сам був богом, а не нагадуванням про бога. Як правило, він мав вигляд високого стовпа з насадженою на нього головою, інколи прибраного в одіжку чи прикрашеного списами, мечами. Деякі були з рогом або чашею в руці (ріг – символ сили, чаша – долі). Кругом них розміщувались військові предмети і прапори, щити, списи та ін. Біля ідола стояли маленькі фігурки, а позаду них великі стовпи, які символізували, очевидно, родину поганського ідола. Семема ідол відсутня в лексикографічних джерелах, які репрезентують XIV–XX століття, що, напевно, пояснюється могутнім християнським впливом, який і витіснив з ужитку цю лексему, яка слугувала в часи поганства ідеологемою. Словник української мови подає великий словотвірний ряд з коренем ідол-: ідолка, ідоловірець, ідоловірка, ідоловірство, ідолянин, ідолянка, ідольський [СУМ, IV, с. 12–13]. Поява цих слів зумовлена, вірогідно, екстралінгвістичними чинниками.

Лексема бовван є синонімом до лексеми ідол. Слово бовван запозичено з тюрських мов: давньотюрське *balbal* «намогильний камінь, пам'ятник» [ЕСУМ, I]. Уживається в українській мові зі значенням «статуя, що зображає бога», а також з переносним значенням «обмежена людина» [СУМ, I, с. 206]. Первісна сема цього слова не є складовою частиною дієслівної семени бовваніти, в якій виділяють значення «виднітися, показуватися здаля»; «сидіти, стояти непорушно», що свідчить про десемантизацію первісного значення лексеми бовван.

У синонімічному ряді ідол, бовван особливе місце посідає семема кумир з подібним значенням «статуя, якій язичники поклоняються як божеству» [СУМ, I, с. 206]. У цьому конституенті в одному з лексико-семантичних варіантів розвинулося значення «той, хто служить предметом захоплення, поклоніння». Позитивна конотація є нетиповим мовним явищем для номенів поганства.

Слово жертovníк, очевидно, індоевропейського походження, споріднене з литовським *gĩti* «хвалити, вихвалити», авестійським *gar-* «хвала», «хвальна пісня», «нагорода» [ЕСУМ, II, с. 194–195]. Первісне значення цієї лексеми «місце чи стіл, де клали жертву богам». Дуже часто жертovníками служили стовпи, які стояли позаду ідола, на них насаджували голови тварин. Це слово було запозичено в релігійну християнську лексику і вживається зі значенням «стіл зліва від престолу, призначений для здійснення проскомидії [СЦОТ, с. 54], дещо звужене значення зафіксовано в Словнику української мови «стіл у православній церкві, на якому виконуються різні обряди» [СУМ, II, с. 522]. У сучасній українській мові первісна сема збереглася у лексико-семантичному варіанті прикметника жертovníй. Інший лексико-семантичний варіант прикметника базується на основі семи «самовідданість». Ця ж сема присутня в семемі жертovníсть.

Конституент храм слов'янського походження, який має значення «культова споруда для релігійних відправ» [Фасмер, IV]. Існування храмів у дохристиянську епоху ставлять під сумнів багато вчених. Хоча археологічні дані часів зарубинецької та черняхівської культур говорять про існування святилищ, кумирень, божниць як прообразів християнських храмів (хоромів).

Походження слова кумирня остаточно не з'ясовано. Найбільш прийнятне припущення про його зв'язок з осетинським *gumig* «велетень, дрючок, ідол» або через болгарське посередництво з алано-осетинського *gumeri*, *gumiri* з подібним значенням [ЕСУМ, III, с. 139]. Конституент кумирня вживається в українській мові на позначення поганської молитовні з кумирами. В українській мові не набуло словотворчих ознак.

Лексема жертва, очевидно, запозичення з церковнослов'янської мови; старослов'янське жрѣтва дієслівного походження, що означало «приносити жертву» [ЕСУМ, II, с. 135]. Тому це слово умовно слід віднести до лексики дохристиянського періоду. Первісне значення його «предмет або істота, яких приносили як дар богам». За часів поганства жертвували богам птахів, тварин, продукти землеробства. Остаточно не з'ясовано, чи приносили в жертву ідолам людей. На українському мовному ґрунті семема жертва реалізується у кількох лексико-семантичних варіантах: «доброчинність», «нещастя», «знуцання», «жертва», «потерпілий». Конституент жертва є складовою частиною фразем: понести великі жертви – втратити багато людей, віддавати в жертву – відмовляти́сь від когось, чогось, іти на жертву – відмовляти́сь від особистих вимог задля когось, чого-небудь, ні перед якими жертвами не спинятись – бути здатним і готовим нести великі втрати, приносити жертву – зробити що-небудь заради когось, чогось. Первісна сема зберігається у прикметнику жертвений. Домінантними семемами у конституентах з коренем жер- є семи «доброчинність», «самопожертва», що свідчить про збереження певною мірою поганського трактування жертви в українському мовному просторі.

Конституент треба є синонімом семантемі жертва. Номен треба запозичена з церковнослов'янської мови і мала значення «жертвоприношення». Згодом у християнській термінології десь з XVI століття воно набуло значення «назва богослужіння, яке здійснюють при потребі й на прохання осіб за особливих обставин життя» [СЦОТ, с. 131]. Корінь цієї лексеми і в конституенті требник «церковно-богослужбова книга, яка містить текст таїнств, освячень, благословінь та вказівки щодо їх проведення» [СЦОТ, с. 131]. Лексикографічні джерела XIV–XV століть не фіксують лексеми треба, натомість розширюється словотвірний ряд із коренем треб- – потреба, у лексико-семантичних варіантах якого реалізуються семи «необхідність», «скрута», «предмет необхідності», «належність» [ССУМ, II, с. 213–214].

Етимологія слова молитва не встановлена остаточно. Більшість мовознавців сходяться на думці, що корінь у цьому слові індоевропейського походження **meldh-* і означав «говорити ритуальні слова» [ЕСУМ, III, с. 501]. Наші предки молилися індивідуально до своїх ідолів, яких могли зберігати й у власній домівці. Ритуальне моління проводилось під керівництвом волхвів – релігійних жреців цього часу. У сучасній українській мові семема молитва, зберігаючи первісну сему «моління», розширила своє значення, доповнивши семою «релігійний текст». Лексико-семантичний варіант слова молитва з семою «релігійний текст» став основою для творення іменників молитовник (молитвеник). У семемі молитвеник реалізується ще й сема «молільник», хоча Словник української мови подає це значення як застаріле. Така позначка присутня і біля

лексем молитвослов, молитвувати, у фразеологізмі – Господа молити. У згаданому джерелі відсутні лексеми молитвини зі значенням «обряд читання молитви під час хрещення», молитвувати «дія зі значенням молитвини», молитвенний «той, над яким прочитано молитву». Свідченням високої словотвірної активності аналізованої лексеми є існування іменника молитовка з суфіксом-демінітивом. Дієслово молитися крім первісного – «звертатися до Бога», набуло в сучасній українській мові нових значень: «прохання до когось», «захоплення кимось, чимось».

Лексема святий праіндоєвропейського походження, яка споріднена з авестійським *srenta-* «святий», *sraṇah-* «який процвітає» [Фасмер, III, с. 58]. У дохристиянську добу це слово вживалося зі значенням «пов'язаний з релігією (поганством). У християнський період, починаючи, вірогідно, з XI століття семема святий набуває нових значень: 1. Канонізований християнською церквою; 2. Назва храмів, монастирів на честь святих; 3. Назва церковного свята. У XIV–XV століттях первісне значення розширилось [ССУМ, II, с. 327–329]. Словник української мови дещо в іншій послідовності подає значення цього слова: а) «пов'язаний з релігією»; б) «канонізований християнською церквою»; в) «стосується Великодня»; г) «морально чистий, благородний», д) «який глибоко шанують» [СУМ, IX, с. 101–103]. Семема святий двома останніми значеннями виходить за межі сакральності і репрезентує її як загальнонавживану. У сучасній українській мові коренева морфема свят- надзвичайно продуктивна як щодо функціонування в номенах християнства (свят вечір, святенник, святиня, святитися, святити, святобликий), так і в загальнонавживаних словах. У деяких лексико-семантичних варіантах названих слів розвинулися значення не співвідносні з релігією: святенник «лицемірна людина», священний «на який не можна посягати», святобликий «сповнений найширшої поваги». Словник української мови у семемі свято виділяє такі семи: «знаменна подія», «торжество», «приємне почуття». Відсутнє в СУМі первісне значення «релігійне свято», очевидно, було табуованим у час укладання словника. Деякі слова та лексико-семантичні варіанти слів у згаданому лексикографічному джерелі подаються з позначкою застаріле: свята вечерея, святитися «шануватися як святиня», святкувати «не працювати, нічого не робити», що, однак, є доволі сумнівним з огляду на те, що ці семантими активно використовуються в мовленні, не кажучи вже про конфесійний стиль.

Етимологію слова волхв дослідники пов'язують з етимологічно неясним вльсьності «бурмотати», певні семантичні паралелі спостерігаються зі старослов'янським балии «знахар, лікар». Старослов'янське вльхвъ первісно вживалося в значенні «маг» [ЕСУМ, I, с. 423]. У дохристиянську добу волхвами називали жерців, які здійснювали богослужіння, жертвоприношення. Це був привілейований стан, який мав значний вплив і на державне життя. Їхніми порадами користувалися князі та вельможі. Крім того вони визнані авторитети провидіння і знахарства. Волхви, предки пізніших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знання таємного, скритого, через те вони «віщі». Вони, очевидно, найкраще могли знати, чого ніхто не міг знати – як покермувати таємничими силами природи, заслужити їх ласку та допомогу і відвернути шкоду. Але їх магічні засоби обмежені в своїх впливах: давніша віра у всемогутню силу магічних дій поступилася перед новішими ідеями незмінного божого «суду». Волхви теж не можуть протівитися непереможній волі богів. До поганського стану жерців, очевидно, належали кудесники, волшебники, ковалі, відьми (корінь від- присутній у дієслові відати «знати») та ін., однак ці слова не представлені в українському мовному просторі. Виняток становить семема відьма, але вона має значення в українській мові, яке далеке від первісного.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1982–2003. – Т. 1–4.; Сл. – Словник української мови XVI – першої половини XVII століть // Випуски 1–11. – Львів, 1994 – 2004.; ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. – К., 1977–1978.; СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970–1980.; СЦОТ – Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001.; Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

1. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С.122–125.